

Standeisky Éva

Unalom és izgalom

AZ IRODALMI FOLYÓIRATOK ÉS A HATALOM VISZONYA A RÁKOSI- ÉS A KÁDÁR-KORBAN*

„Mi a gond, elvtársak? Az a gond, hogy ez idáig nem sikerült kialakítani az írók és általában a művészek körében olyan közhangulatot, amelyben a szocialista eszmék az uralkodók.”¹

„Ma a folyóirat-irodalom a szellemi élet központja. Nehéz elkülöníteni az ellenséges nézetet és a vitázó nézetet.”²

A hatalom jellege

A diktatúra ideológiája sivár, szellemtelen. Intézményrendszere egyhangú. Mindent uralni akar, a politikától rendszeridegen területek – tudomány, művészetek – meghódítására is ácsingózik. Ráterpeszkedik az alkotókra, kreativitásuk hasznosítására törekszik, mert hatalma erősítését, majd fenntartását reméli tőlük. Diktatúrában a szellemi élet – s benne mindenekelőtt a szépirodalom és annak összes orgánuma – ki van szolgáltatva a nyilvánosságot könyörtelenül maga alá gyűrő, ideológiavezérelt hatalmi politikának. Az irodalmi folyóiratok főszerkesztői, szerkesztőségi munkatársai diktatúrában a hatalom és az olvasók közé szorulnak, lavírozásra, ravaszkodásra, falkitapogatásra, kényszerülnek, ami alkatuktól, vérmérsékletüktől függően terheli meg őket.

Magyarországon – hasonlóan a többi szovjet érdekszférába tartozó országhoz – a művészeket az állampárt irányítása alatt álló szövetségek központilag kinevezett vezetői ellenőrizték. A hivatalosan nem létező cenzúra főként a kulturális intézmények és a kiadóigazgatókon, a főszerkesztőkön keresztül működött, az írók, művészek pedig saját jól felfogott érdekükben önmagukat cenzúrázták. A kulturális szervek élén állók állandó kapcsolatban voltak az illetékes belügyi szervekkel. Az állambiztonság az értelmiségiekre különösen figyelmet fordított, s leginkább az irányzatos alkotói csoportosulások megfigyelését, bomlasztását, felszámolását tekintette feladatának. Ehhez információkra volt szüksége, aminek érdekében mindenre kiterjedő besúgói hálózatot épített ki. Titkos megfigyelői, jelentői nem ritkán az alkotók közül kerültek ki, akik az esetek többségében nem meggyőződésből, hanem kényszerből, zsarolásra vállalták a számukra is megalázó feladatot.

A magyarországi népi demokráciának nevezett diktatúrában ugyanolyan srófra járt az irányítók agya a Rákosi- és a Kádár-korban: ami eltér az uralkodó dogmától,

* Az itt olvasható két tanulmány és a kerekasztal-beszélgetés az *Alföld70* című konferencián, 2019. október 11-én elhangzott előadások szerkesztett szövegei. Az *Alföld* jogelődje, az *Építünk 70* évvel ezelőtt, 1950 júniusában jelent meg először. 1954 óta hívják *Alföldnek*.

1 Részlet Szirmai István 1965. október 8-án elhangzott, *Ideológiai és kulturális életünk időszerű kérdései* című előadásából. Zárt, bizalmas, számozott II. Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai, 1962–1979 [Dokumentumok], szerk. Cseh Gergő Bendegúz és mások, Osiris, Budapest, 2004, 365.

2 Tóth Dezsőnek az 1981. május 20-i főszerkesztői értekezleten lejegyzett mondatai. Vörös László, *Szigorúan ellenőrzött mondatok. A főszerkesztői értekezletek történetéből, 1975–1986*, Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2004, 238.

ellenséges, felszámolandó. Az 1955. decemberi irodalmi párthatározat alábbi részlete az 1940-es és az 1980-as évek vége közötti évtizedekben bármikor születhetett volna: „A párt- és népellenes nézetek a dolgok logikája szerint elérnek egy olyan fokot, amikor széttépik az irodalom áruháját, melyben eleinte jelentkeztek, és nyíltan igazi arcukat mutatják.”³ Az ellenség „igazi arcának” leleplezése mindig komoly fejtörést okozott a diktatúra működtetőinek. A velük szembenállóknak pedig a falak kitapogatása jelentett hol szórakoztató, hol deprimáló elfoglaltságot. A diktatúra idején a pártközpont illetékesei diagnózisukra mindig ugyanazt a terápiát javasolták. 1955-ben ezt az *ugyanazt* így foglalták hivatali bikkfanyelvbe: „A szerkesztőségek [...] gondosan foglalkozzanak az új írói alkotásokkal, és irányítsák íróink figyelmét új életünk legfontosabb kérdéseire. [...] Az irodalmi életet közvetlenül irányító szervek [...] kommunisztái harcoljanak erélyesen a liberalizmus és elvtelenség ellen.”⁴ Az önkényuralmat a nyilvánosság korlátozása, a hatalomféltéssel összefüggő manipulációk és a tabuk jellemzik. A vizsgált két időszakban tilos volt megkérdőjelezni az uralkodó államideológiát, a marxizmus–leninizmust, bírálni a Szovjetuniót, valamint dicsérni, mintául állítani a nyugati polgári társadalmak plurális demokráciáját. Tabutéma maradt a munkásmozgalom, a kommunista párt kritikus megközelítése, a zsidókérdés, az antiszemitizmus, a nemzeti sérelmeket – Trianon, a második világháború, magyar kisebbségek – pedig csak a hivatalos államideológia felől lehetett megközelíteni. A Kádár-rezsimben az 1956-os forradalom lett az új keletű tabutéma.

A diktatúra egylényegűsége nem zárja ki az alapkeretek közötti változatosságot. Ha a diktatúrán az ország, a társadalom állapotát értjük, alakváltozatait izgalmas történéssorozatként is értelmezhetjük. Egyik ilyen izgalmas jelenség a mindenható vezető nimbuszának erodálódása, aminek szépirodalmi megnyilvánulására a Kádár-korból hozok példát.

Kádár pártján belüli és kívüli térvesztése, „elengedése” összefüggött a szovjetunióbeli változó-enyhülő – gorbacsovi – politikai irányvonallal, amely a magyarországi sokszínű ellenzékét bátorította. Kádár „bűne” az 1956-os nemzeti forradalom elárulása és Nagy Imre kivégzése lett, amit Nagy Gáspár *Tiszatáj*-beli (1986. június) verse – *A Fiú naplójából* – mondott ki a nyilvánosság előtt: „...és a csillagos estben ott susog immár harminc / évgyűrűvel a drága júdásfa”.⁵ Az ország legfőbb irányítója szűk elvtársi körben, a Politikai Bizottság ülésén így reagált a „francos vers” (Kádár János kifejezése) körüli felbolydulásra: „Nem venném le a napirendről, hogy megszüntetni a lapot, elég volt, nem tudom én, hány éve csinálnak ilyen disznóságot. És akkor nem lesz *Tiszatáj*. [...] Legfeljebb kevesebb irodalmi lapunk lesz. Na és? [...] Hát már volt ilyen a történelemben.”⁶ Egy vezető pártfórumon az általa mondottakat a szamizdat *Beszélő* így interpretálta: „A novemberi KB-ülésen kijelentette: egyesek most arról beszélnek, hogy bojkottálni fogják a *Tiszatáj*-t. Nem baj. Az a fontos, hogy eddig az

3 A Politikai Bizottság határozata az irodalmi életben mutatkozó jobboldali jelenségekről. 1955. december 1. *Magyar Dolgozók Pártja határozatai és dokumentumai, 1948–1956*, Napvilág, Bp., 1988, 382.

4 Uo., 385.

5 Nagy Gáspárnak szintén a kivégzett miniszterelnökre utaló, két évvel korábbi verse, az *Öröknár: elmúltam 9 éves miatt a tatabányai Új Forrást* ítélte el a kulturális vezetés.

6 Idézi Székér Nóra, „Leltárhány”. *Demokráciakérdések a nyilvánosság előtt = Forrásvidek. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében (1956–1987)*, szerk. Nagymihály Zoltán – Székér Nóra, Antológia, Lakitelek, 2017, 280.

övék volt a Tiszatáj, most pedig a mienk a Tiszatáj.⁷ A Tiszatáj-ügy a hatalom szánalmas fiaskójának tükrö: a pártirányítók még azt hiszik, irányítják a dolgokat, mikor valójában az események után kullognak.

Az önkényuralom kiépülése, megingása és lebomlása a szellemi – irodalmi, művészeti – életben egyaránt mozgással, átalakulással – kiszámíthatatlansággal, meglepetésekkel, szórakoztató kisiklásokkal jár, járhat. A mindent maga alá gyűrő diktatúra formálódása idején növekszik a félelem és csökken a remény, válságakor, hanyatlásakor pedig burjánoznak az illúziók, a közhangulat eufórikussá válik. Csak azok számára persze, akik *nem* a diktatúra hívei és haszonélvezői. Az írók, irodalmárok, kritikusok a mindennapok emberénél nagyobb közösségi befolyásuk révén különösen érintettek az átalakulásokban. Amit tesznek, amit alkotnak, magatartási és erkölcsi minta. Az általában rövid ideig tartó ellenzéki szellemi-ideológiai egység, összefogás, közös cselekvés leginkább a diktatúrák válságperiódusaiban tanulmányozható. A hatalom gyengülése, zavaradottsága idején a hatalommal szembeszegülők a főszereplők, a megállapodottság korában pedig a rendszerlegitimáló kultúrpolitikusok, valamint az ő önkéntes vagy alkalmazkodó híveik a meghatározók. Az egységet az önkényuralommal való sikeres szembeszegülés lehetősége hozza létre, a megosztottság pedig – *ami nem azonos a demokráciában természetes sokféleséggel* – a manipuláló hatalom sikerességének bizonyítéka is.

A bolsevik típusú diktatúra Magyarországon idegen képződmény volt, mintegy a társadalomra húzott kényszerzubbony, ami meggátolta az alatta lévő beteg test gyógyulását. A betegség-metaforát Magyarország már korábban meglévő, ki nem hevert nyavalyáira értem. Az államszocializmus évtizedeiben a sebek betokosodtak, s amikor a rendszer meginogni látszott, vagy elindult a hanyatlás útján, kifakadtak. Ilyen sebkifakadásos időszakra – valamiféle kis „reformkorra” – Rákosi Mátyás és Kádár János uralma idején egyaránt sor került, s leginkább persze 1956 októberében. Mindkét rezsim reformperiódusában voltak visszaeséses alszakaszok is, amelyek szaporították a felszakítható hegek számát.

Történekek időrendben

A mindenkori jelenhez kötődő folyóiratok – több más mellett – témám fontos forrásai, amelynek kifejtését időrendi és intézményváltozási áttekintéssel folytatom.

A kultúrában némileg kitolódott az 1946–1949 közötti években zajló rendszerváltás. A szovjet típusú hatalom egyre olajozottabban működő gépezetében utoljára kerültek véglegesnek tűnő helyükre a kultúra fogaskerekei.⁸ Az irodalmi lapokat az egypárt, illetve a neki alárendelt országos és megyei párt- és államigazgatási szervek instruálták és felügyelték. Megszűntek az 1945 utáni irányzatos lapok (*Újhold, Magyarok, Válasz,*

7 1987. január. 19. szám. Idézi: *A másik Magyarország hangja. Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről*, összeállította Kiss Gy. Csaba – Szilecz Eszter, Antológia, Lakitelek, 2016, 319.

8 1949 nyarán pártkezdeményezésre, a pártközponti grémiumok döntése alapján létrejött a korábbi politikai főideológus vezetésével a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium helyett a Népművelési Minisztérium, majd az Írószövetség vezetését is a kommunista párt, akkori nevén a Magyar Dolgozók Pártja vette át. Az alaposan megrostált összetételű, központosított szövetség tagjai anyagi és szociális ellátását – előlegkiutalását, honoráriumát, jutalmazását, lakásügyeit, üdülését stb. – az Irodalmi Alappal közösen intézte.

Kortárs, *Diárium* stb.) A szovjet *Zvezda* magyar másaként létrehozott *Csillag* az uniformizált, megrostált és pártfelügyelet alá vont Írószövetség hivatalos és szürke folyóirata lett. A kulturális irányítás 1952-ben *Új Hang* néven hozott létre új irodalmi folyóiratot.

Az irodalmi lapok néhány évig a változatlanság jegyében teljesítették az önként vállalt és a rájuk rótt feladatokat. A rendszer átmeneti megingásakor, a Sztálin halála utáni olvadás beköszöntével a folyóiratok egyre olvashatóbbá váltak, bár az 1955 eleje és az 1956 nyara közötti politikai fagyhullám átmenetileg hibernálta az irodalmi reformtörekvéseket.

Az *Új Hang* 1954. november–decemberi kettős száma több meglepetéssel is szolgált. A címlapon a korábbi években elhallgatott Derkovits Gyula rajza volt, amely gyermekét fázósan magához ölelő, megtört asszonyt ábrázolt. A folyóiratszám szerzői között találjuk Nagy Lajost, Illyés Gyulát, Cseres Tibort, Erdélyi Józsefet és Kassák Lajost, akik közül a két utóbbi – más-más okokból – a kommunista hatalomátvétel után belső száműzetésbe kényszerült. A folyóiratot megjelenése után elkobozták. A tar koponyájú Rákosi Mátyás tajtékozott: a Nagy Lajos-szatíra címében – *Kopaszok és hajások világharca* – személyére vonatkozó célzást vélt felfedezni, a berendelt szerkesztőket viszont a Derkovits-rajzért vonta felelősségre, mondván, még azt hihetné valaki, hogy a mai magyar anyák is ilyen elesettek, keserves sorsúak. Ebben az 1954-es folyóiratszámában három Kassák-vers jelent meg, köztük a *Nyomorultak*. A vers a társadalom kizsákmányoltjairól szól, a „normális életbe” beilleszkedni nem akaró csavargókról. Két sor felháborította Rákosi Mátyást: „de nem hunyáskodunk meg és nem alkuszunk, / a munkát és a rendet szívünkéből utáljuk”. Rákosi hónapok múltán a rossz politikai közérzet okozójaként emlegette Kassák versét. „Aki ma pesszimista – jelentette ki a pártközpontba behívott írók előtt [...] árt, mert rossz hangulatot teremt. Kassák *Nyomorultja* mellé annak idején több író odaállt [...]. Ha ilyenek sorozatosan megjelennek, kialakul egy általános politikai hangulat – és mi nem becsüljük le az irodalmat.”⁹ („A *Nyomorultak* cím ellen – írja Kassák az *Alföld*-ben 1985-ben megjelent naplójában – minden oldalról [ahogyan legújabbán mondják] pergőtűzet nyitottak. A főlövész Gergely Sándor volt. Rágalmazott, vádolt, és attól sem riadt vissza, hogy művészetemet és életemet feláldozzam az ÁVH oltárán. A támadások után adminisztratív eljárásra nem került sor.”¹⁰)

Az 1956 nyarán a pártfőtitkári posztról is eltávolított Rákosi Mátyást a szovjet-unióbeli újabb jégzajlás Magyarországról is elsodorta, 1956 után pedig hivatalos hírneve is megtépázódott. Ismét egy személyhez kötődő diktatúra-részkorszak következett, amely az önkényuralmi rendszer enyhébb formáját sikeresen működtető Kádár Jánosról kapta nevét. [Kádár a Rákosi-érabeli bebörtönzése idején és 1954-es szabadulása után is nagy tisztelője maradt Rákosinak, amíg hatalmi érdekei felül nem írták fiúi szeretetét.]

Az 1956-os forradalmat követő zűrzavaros idők elmúltával a konszolidálódó Kádár-rezsim deklarációkban – párthatározatokban, irányelvekben – úgy tért vissza az államszocialista rendszer ideológiai alapelveihez, a marxizmus-leninizmushoz, az irodalomban pedig a szocialista realizmushoz, hogy a gyakorlatban tudomásul vette

9 1955. október 17. MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 38. ó. e.

10 Kassák Lajos, *Szénaboglya*, Alföld, 1985/9., 11.

megvalósíthatatlanságukat. A tabuk megmaradtak, az alkotói lehetőségek azonban bővültek, miközben az újat akarók, a kísérletezők állandóan számíthattak a hatalom beavatkozására, a folyóiratoknál például a szerkesztők a megrovásra vagy a leváltásra.

A lapstruktúra 1957 után részben a régi lapok átformálásával jött létre: a *Csillag* utódja a *Kortárs*, az *Irodalmi Ujságé* az *Élet és Irodalom*, az *Új Hangé* az *Új Írás* lett. A régi vidéki folyóiratokhoz [*Tiszatáj*, *Alföld*] újak [*Jelenkor*, *Életünk*, *Napjaink*, *Forrás*, *Új Forrás*] csatlakoztak. A *Nagyvilág* határeset: az 1956 októberében világirodalmi folyóiratként megjelenő lap 1963-ban már nyolcadik évfolyamába lépett. Ez év februári számában látott napvilágot a Szovjetunióban tiltólistára került Szolzsenyicin-kisregény, az *Ivan Gyenyiszovics egy napja*. A Kádár-kor derekán, 1972-ben a pártközpontnak küldött minisztériumi jelentés szerint Magyarországon nyolc irodalmi folyóirat jelent meg, mindegyik többezres példányszámban.¹¹

Az irodalmi folyóiratok és felettes szerveik Kádár-kori viszonyának vázolásakor abból indulok ki, hogy a hatalom ellenezte az irányzatos irodalmi lapok megjelenését, s a nemzedéki próbálkozásoktól is ódzkodott, ugyanakkor *nem tudott nem tudomást venni* a felszínre kívánczó szemléleti és alkotásmódszerbeli különbségekről. Kárenyhítésül a többféleség ellenőrzésére, befolyásolására – csúnyább szóval: manipulálására – összpontosította figyelmét. Az alapelv ez volt: „gondoskodni róluk, de közben tartani őket.”¹² A népiek és az urbánusok elnevezéssel illetett, 1945 előtről örökölt szellemi megosztottság folyóiratbeli megnyilvánulásaként az irányítók és az irányítottak egyaránt a *Tiszatáj*-t, a *Forrás*-t és az *Alföld*-et a népiek, a *Jelenkört* az urbánusok orgánusaként tartották számon, bár a különbségtétel a konszolidált Kádár-rezsimben egyre inkább halványult, bomlásakor pedig ismét erősödni látszott.¹³ [A fővárosban megjelenő „országos” folyóiratoknál nemigen volt megoldható a különbségtétel.]

A kommunista népiekhez sorolható Fekete Gyula 1980-ban így emlékezett a két évtizeddel korábbi folyóirat-viszonyokra: „Kevés híján húsz éve annak, hogy a pécsiek folyóirata kezdett másforma lenni, s a debrecenieké is másforma, a maga módján. Országra szóló skandalum: milyen veszedelmek származhatnak ebből! irányzatok tömörülése! harca! egységbontási polarizáció!”¹⁴

„Az irányzatosodás – írja a *Tiszatáj* egyik volt főszerkesztője – szigorúan tiltott volt, ennek akár a leghalványabb jelét is rögtön szóvá tették, sőt erővel megakadályozták. Emlékezzünk csak: a hatvanas évek közepén kíméletlenül leváltották Mocsár Gábort az *Alföld* és Tüskés Tibort a *Jelenkor* főszerkesztőjét, mert az előbbi lapnál a népi, az utóbbinál az urbánus vonások összesűrűsödését vélték fölfedezni.¹⁵ Ilyen körülmények közt a folyóiratok, legalábbis a vidékiek, a helyi szín, helyi sajátosság,

11 Zárt, bizalmas, 176.

12 Vörös, *Szigorúan ellenőrzött mondatok*, 9.

13 Németh László ideológiailag kényesnek ítélte kötete, a *Sorskérdések* Illés Endre, Illyés Gyula és mások közbenjárása ellenére nem tudott nyomdafestékekhez jutni. A slamposodó diktatúra 1981-ben már furcsa jelenségeket produkált. Amikor „Annus József a *Tiszatáj*-ban leköszölte a tiltott könyv kiadatlan előszavát [...] a vakmerő tettet az irodalompolitika azzal hatálytalanította, hogy nem vett róla tudomást.”

Domokos Mátyás, *Leletmentés. Könyvek sorsa a „nemlétező” cenzúra korában 1948–1989*, Osiris, Budapest, 1996, 245.

14 Fekete Gyula, *Darázsfészek*, *Élet és Irodalom*, 1980. szeptember 20.

15 Tüskés Tibor utódja Szederkényi Ervin lett, Mocsár Gáboré Baranyi Imre.

helyi jelleg mellett bizonyos – többnyire spontán módon létrejött – ’munkamegosztás’ szerint profilozódtak. Így például a *Jelenkor* döntően irodalomcentrikus volt, a *Forrás* fő erőssége a szociográfia, az *Alföld* a közművelődés tárgyát favorizálta, a *Napjainkban* erős volt a településfejlesztés-várospolitikai kérdéseivel foglalkozó vonulat, a *Tiszatáj* elsősorban a térségben élő szomszédnépek kultúrája közvetítésének, a ’híd-funkciónak’ szentelt nagy teret.”¹⁶

„Vannak, akik az adminisztratív intézkedéseket reklamálják nálunk. Nem félünk mi az adminisztratív intézkedésektől sem – jelentette ki Szirmai István, az MSZMP ideológiai titkára 1965 őszén. Az elmúlt két esztendő alatt két irodalmi folyóirat szerkesztőjét váltottuk le [...] butaságok miatt, azért mert szemet-fület sértő politikai ostobaságot, izlésromboló szamárságot közöltek.”¹⁷ A pártközpontban elégedettek voltak intézkedéseik hatásával: „a debreceni Alföld és a pécsi Jelenkor a szerkesztőváltás óta [...] már nem ’vadássza’ a ’nagynevű’ írókat, s nem építenek a fővárosi lapokból kiszorult harmadrangú tehetségekre sem. Az Alföld a tanyavilágról szóló vita folytatásával, népművelés kérdéseiről indított új vitájával, a Jelenkor a szociográfiai vitájával bizonyítja, hogy él a szerkesztőségekben a közéletiség igénye.”¹⁸

A Kádár-kori *Tiszatáj*ról, *Forrás*ról és egyes más vidéki irodalmi lapokról írja egyik mai méltatója, hogy az azokban megjelent írások „nemcsak az értelmiséghez, hanem a közügyek iránt érdeklődést mutató emberekhez is eljutottak. Hatásuk sokszorososa volt a szamizdatokban megjelent publikációknak. A nemzeti demokraták nem arra törekedtek, hogy egy szűk ’élcsapattal’ megdöntsék, majd átvegyék a hatalmat, hanem azt tekintették feladatuknak, hogy az érdekeiket felismerő tömegekkel átvezessék a társadalmat egy másik minőségbe. Nevezhetnénk ezt mozgalomnak is, de az 1980-as évek elején még nem lehetett mozgalmi szintről beszélni, ahhoz hiányoztak az intézményi, szervezeti formák. A táncházmozgalom, az olvasóköri, a történelmi tárgyú kutatások, a Kósa Ferenc által készített filmek [például a *Küldetés*] apró elemei voltak ennek a szervezkedésnek. Hiányzott azonban a védernyő, az a szervezet, amelyik ezeket a kezdeményezéseket összefogja, programot és közös célt fogalmaz meg mögöttük. Csoóriék ezen az úton indultak el 1979 végén.”¹⁹

Olvasói érintettségem okán – Pécsre járó gimnazistaként a *Jelenkort* forgattam a leggyakrabban – az erre a folyóiraatra vonatkozó hatalmi kifogásokat említek. A kulturális irányítók amiatt rótták meg a lapot, ami erénye volt. Többek között ilyenek olvashatók egy felháborodott hangú feljegyzésben: „Szász Imre pornográf ihletű regényrészlet[nek] [...] egyetlen figurája, egyetlen szituációja sincs társadalomhoz kötve – minden nehézség nélkül a világ bármelyik kapitalista országába áthelyezhető. [...] Helyt adnak [ti. a Jelenkor szerkesztői] Kassák inszINUÁLÓ rágalmainak, ahol Szabolcsi Bencét – azért, mert már a húszas években kiállt Schönbergékkal szemben Kodály és Bartók mellett – zsdanovistának nevezi. Ezt nemcsak leközlík, hanem meg sem cáfolják a lapban. Füst Milán ellentmondásos, idealista jellegű *Látomás és indulat* [így!] című könyvét felmagasztalják. Major Máté revizionista cikkét megjelentetik,

16 Vörös, *Szigorúan ellenőrzött mondatok*, 10–11.

17 Zárt, *bizalmas*, 360.

18 Uo., 64.

19 Szeredi Pál. „Egy minta-Magyarországot szervezni idebent”. *A nemzetépítők sors története = Forrásvidék*, 70–71.

holott Budapesten két vitában is kiderült, hogy Major Máté képtelen koncepcióját az absztrakt művészet mellett megvédeni.²⁰ A *Jelenkor* főszerkesztőjét „a polgári irányzatok” favorizálása, kiemelten Mészöly Miklós Az *ablakmosó* című drámájának közlése miatt távolították el posztjáról: a művet „az egzisztencializmus hazai mintadarábjának minősítették”, de a lap megyei pártcerberusait Kassák absztrakt rajzainak közlése is elborzasztotta.²¹

Az *Alföldre* s benne Kassák Lajosra a Rákosi-kor és a Kádár-éra „érintkezése” kapcsán utaltam. [A lap munkatársa és a rendszerváltás utáni egyik főszerkesztője, Aczél Géza a nyolcvanas évek közepén felfigyelt Kassák naplójára, s javasolta a *Szénaboglya* részleteinek közlését. Talán nem tévedek, ha ennek az irodalmi fegyverténynek is szerepe volt abban, hogy a lap „nagykorú” lett: „vidéken szerkesztett központi folyóirattá” nőtte ki magát.²² Aczél Géza írja az *Alföld* ötven évére emlékezve: „...a hetvenes években kezdődik a lap igazi nagykorúsága [...] a népi irodalom értékmentő gesztusai mellé a számokba lassan beúsztak az avantgárd kérdéskörei [...] Miközben tematikus számokban ápolta a népi vonulat örökségét.” Az idézetben kétszer is szereplő „népi” jelző utal a lap helyére a megosztott szellemi életben.]

A megosztottságról

A *Jelenkor* és az *Alföld* folyóiratszámait olvasva-átlapozva próbáltam tetten érni, hogy miért ragadt rá a *Jelenkorra* az „urbánus”, az *Alföldre* a „népi” – kinek-kinek világszemlélete alapján pozitívnak vagy negatívnak minősülő – ideológiai megkülönböztető jelző. Nemigen sikerült.

A lekerekített, leegyszerűsített vélekedések cáfolatául két *Jelenkor*-beli publikációra utalok. Az 1987. novemberi *Jelenkorban* Németh Lászlóról nem épp hízelgő képet festő levélrészlet kapott nyomdafestéket. Írója Fülep Lajos, zengővárkonyi lelkész nem sorolható a magyarság sorskérdéseit negligáló urbánusok közé. A falukutató mozgalmat, a népességfogyás problémájának felvetését szokás az ő 1929-es *Pusztulás* című esszéjéhez kötni.²³ Fülep ezt írja 1946 nyarán művészettörténész barátjának, Tolnay Károlynak: „Németh Laci ontotta a betűt, nekem végképp elviselhetetlen nárcizmussal, a fordulat [1945] óta keveset szerepel, fasiszta-ízű kótyagos fejtegetései és antiszemita-skodása miatt sokan támadták, a baloldalon indexre tették, most valahol Hódmezővásárhelyen tanárkodik.”²⁴ Pár évvel korábban, 1980-ban a népi írói vonalhoz tartozók „túldimenzionálásáért” róttá meg a kulturális miniszterhelyettes (Tóth Dezső) a *Jelenkort*: nehezményezték Czine Mihály Csoóri Sándort köszöntő cikkének közlését.²⁵

20 Idézi Huszár Tibor, *Mit ér a szellem...* Szabad Tér, Budapest, 1990, 213.

21 A lapfenntartó megyei pártszerv 1964. április 10-i jelentéséből. *Zárt, bizalmas*, 41. Kassáknak az *Új Írásban* 1967-ben megjelent képzőművészeti alkotásai a Művelődésügyi Minisztérium Irodalmi Osztályának rosszallását is kiváltották: „a költő avított poros grafikáinak, főstményeinek egész sorozatát nyomtatták ki egy értő, méltató, de kritizálni is tudó és akaró kísérőtanulmány nélkül.” *Uo.*, 115.

22 Aczél Géza, *Ötven év [a folyóirat mint műfaj]*, *Alföld*, 2000/6., 3–7.

23 Szigethy Gábor *Gondolkodó magyarok* sorozatában 1984-ben jelent meg a *Pesti Naplóban* a 15-ből csak három rész közléseig eljutott cikksorozata, *A magyarok pusztulása*. Ennek ajánlójában olvassuk: „Fülep Lajos volt az 1930-as évek elejének Fekete Gyulája. Művészettörténész, művészettfilozófus és református lelkész volt, s egy Baranya megyei falu, Zengővárkony népének lelki szolgálatát látta el.”

24 Lackó Miklós, *Fülep Lajos levelei Tolnay Károlyhoz*, *Jelenkor*, 1987/11, 1022.

25 *Hű lovasok útján – Csoóri Sándor ötven éves*, *Jelenkor*, 1980/2. Lásd Vörös László, *Szigorúan ellenőrzött mondatok*, 79.

A vizsgált két diktatúraidőszakban a szellemi élet örökölt, krónikus betegsé-gének tartom az irodalmi élet résztvevőinek megosztását népiekre és urbánusokra, amin a tabusítás miatt nyilvánosan ki nem ejtve, le nem írva leginkább nem-zsidókat és zsidókat értettek. E megkülönböztetés életben tartói a Rákosi- és a Kádár-érában egyaránt a kultúrpolitikusok, valamint az őket szolgáló, vagy a nekik kiszolgáltatót írók, kritikusok, irodalomtörténészek voltak. Ennek a származási, kulturális-mentális különbségeken alapuló és történelmünkben eredeztethető ellentét meglétének bizonyítását igencsak megnehezíti, hogy kódolt beszédmóddal van dolgom. A „zsidó”, „kozopolita”, „polgár”, „kommunista”, „nacionalista”, „nemzetellenes”, „liberális” kifejezések félreértelmezhetők, félremagyarázhatók. A jelenségre egyik példám a Rákosi-éra, a másik a Kádár-kor hanyatló periódusából való.

A Rákosi-kor zavaros válságidőszakában a *Csillag* folyóirattól eltanácsolt elbeszélés hozta felszínre a kommunista írók közötti megosztottságot, amit a szigorúan tabusított zsidókérdés botránnyos felvetési módja váltott ki. Ehhez tudni kell, hogy 1953 nyarán a „zsidó” Rákosit a miniszterelnöki poszton váltó „magyar” Nagy Imre²⁶ író-hívei közé még hosszú hónapokig nem tartoztak azok a kommunisták, akik a későbbiekben a támadott, a miniszterelnöki posztról leváltott és a pártvezetésből eltávolított Nagy Imre legelkötelezettebb támogatói lettek. Kezdeti tartózkodásuk oka az volt, hogy nemzeti elfogultságot, magyarkodást vélték felfedezni a miniszterelnök bemutatkozó parlamenti beszédében, s taszította őket a korábban (velük együtt) Rákosit kiszolgáló nemzeti kommunisták látványos pálfordulása. Csak az 1954 végétől felgyorsuló resztalinizálás után jött létre a szövetség a Rákosi-diktatúrából kiábrándult, többnyire zsidó származású írók és a Nagy Imre-vonalat 1953 nyaratól támogató, zömükben nem-zsidó eredetű írók között.

Sándor András, a *Lincs* című, a *Csillag*hoz benyújtott elbeszélés szerzője a kommunista népiek közé tartozott, aki azzal vívta ki már évekkel korábban számos írótársa ellenszenvét, hogy zsidóságát túlzó népi-paraszti elkötelezettséggel kompenzálta, csizmában járt, tájszólásban beszélt és sematikusán rossz szocreál műveket írt.²⁷ Visszaütött írása úgy volt egyszerre *antikapitalista* és *antisztálinista*, hogy benne a kizsákmányolás és az erőszakszervezet működése is zsidóhoz kötődött: a begyűjtési felügyelővé vált egykori földbirtokos, illetve a meglincselését vizsgáló ávéhás egyaránt zsidó származású volt. A *Csillag* főszerkesztője, a keményvonalas rákosistaként számon tartott Király István a kényes témájú írást Méray Tiborhoz, az Írószövetség szintén rákosistákhoz sorolt párttitkárához továbbította. A tabutémát ellentmondásosan felvető novellából politikai ügy lett. Szerzőjének politikai-ideológiai eltévelyedését a pártközpontban hosszasan vitatták, s a renegát kommunistát tagkizárással büntették. Egy évvel később Méray Tibor

26 Az idézőjelbe tett jelzők arra a moszkvai párttanácskozásra utalnak, ahol a szovjet pártvezetés magyarországi minisztercseré-javaslatában a származás is szerepet játszott. Rákosit például áttételesen és megrovóan „zsidó királynak” titulálták.

27 Sándor Andrásról a róla szóló írásomban így jellemeztem: „A kommunista hatalomátvételnélkor Sándor András helyeselte és írásaiban magasztalta a termelőszövetkezetek létrehozását, különösen az egykori uradalmi központokban, ahol ez a gazdálkodási forma emberibb életet hozott a hajdani cselédeknek. A Sztálin halála utáni magyarországi nemzeti kommunista fordulat felvillanyozta őt is. Mint a hajdani, kommunistává lett népiek egyike, örült a nemzeti irányba forduló új pártvonalnak, de helytelenítette Révai József eltávolítását a párt legfőbb irányítói közül, s fájta a szíve az elhunyt Sztálinért.” *Egy literátus ügynökről = Az ügynök arcai*, szerk. Horváth Sándor, Libri, Budapest, 2014, 321.

már ugyanabba a Rákosi-ellenes táborba tartozott, mint Sándor András [Király István ideológiai pozíciója nem változott]. Az ügy széles írói körben a lázadó Írószövetség 1956. szeptemberi közgyűlésén vált ismertté, ahol Sándor András csak a *Csillag* főszerkesztőjét marasztalta el, Méray pedig hallgatott saját évekkorábbi szerepéről. A csatabárd a forradalom hetei és a megtorlás évei idején a föld alá került, hogy a népiek és az urbánusok közötti összefogásos idők elmúltával újra kiásható legyen.

Mivel magyarázható a hanyatló Kádár-korban az értelmiségi körökben ideológiai fegyverként is használatos különbségtétel népiek és urbánusok között? Vajon az önkényuralomban torzultan felszínre jutó *többséleség*, avagy a divide et impera-elv alapján működő diktatúra *manipuláló kultúrpolitikája* volt-e a makacsul továbbélő ideológiai megosztottság fő oka? Húsz-harminc évvel ezelőtt talán a második feltetelezés felé hajlottam volna inkább, ma már az elsőt vélem meghatározóbbnak.

A továbbiakban azért nem foglalkozom a manapság *demokratikus ellenzéknek* vagy *radikális demokratáknak* hívott urbánus oldallal, mert zömmel *nem írók* voltak azok, akik ehhez a szellemi csoportosuláshoz sorolhatók. A népi és a demokratikus ellenzék viszonylag rövid ideig tartó együttműködésére – lásd mindenekelőtt az 1985-ös monori találkozójukat – sem térek ki, mert tevékenységüket nem tudom irodalmi folyóiratokhoz kötni.

A népiek ideológiai vonalához vonzódó, többnyire a hatalom tágabb és szűkebb körein belüli értelmiségiek, zömükben írók az 1980-as évek elejétől vettek részt egyre nagyobb intenzitással a szellemi életben.²⁸ [Legismertebb kezdeményezés talán az erdélyi magyarok helyzetének romlása kapcsán Illyés Gyula szembekerülése az állampárt kulturális vezetésével.] Tevékenységük hatalmi megítélése az egypárton belüli erőviszonyok libikókaszzerű változásának tükrö. A *Forrásban* megjelent Bíró Zoltán-tanulmányt, a *Magyarok: szorongók és békétlenek. Vázlat Illyés könyvének értelmezéséhez* a lapirányítókat instruáló soros főszerkesztői értekezleten az illetékesek ledorongolták,²⁹ a lap főszerkesztője [Hatvani Dániel] önkritikát gyakorolt, végül nem kapott pártfegyelmet, de szerkesztőbizottságot hoztak létre a lapösszeállítók ellenőrzésére.³⁰

A nyolcvanas évek végén a kizsákmányolásellenesség [az antikapitalizmus], valamint a Szovjetuniótól való függetlenülés [a nemzeti önállóság] vágya volt a népi ellenzék és a hatalom: pontosabban a baloldali elkötelezettségű nép-nemzetiek és a népi-nemzeti elkötelezettségű kommunisták közötti szóértés alapja, vagyis a „létező szocializmus” megjavításának szándéka.

A népi ellenzéki vonal irodalmi folyóiratbeli megjelenésére példám az *Életünk* 1988. októberi számában publikált tanulmány: Salamon Konrád *Mozzاناتok a népi-*

28 A nem népi, a népi ellenzékienél radikálisabban rendszerellenes csoportokban nem írók voltak a meghatározók, s mondandójuk, amit csak szamizdatban publikálhattak, viszonylag kevesekhez jutott el, ellentétben a „nemzeti radikálisokkal”, akik az állampárt velük rokon gondolkodású vezetőiben és tagjaiban támogatókra, szövetségesekre leltek.

29 1982/11, 16–24. „Annyi tapintat azért volt itt a politikai vezetésben a kerek születésnapjára, hogy nem közvetlenül őt bántotta, hanem helyette Bíró Zoltánon verte el a port. Ugyanakkor abban is biztos vagyok, hogy Bíró Zoltán ledorongolásának mesterséges túlméretezésével az ő személyén keresztül Pozsgay Imrénének is újabb figyelmeztető jelzéseket küldtek némely politikusok, ugyanazok, akik főszerkesztői játszottak abban, hogy őt hónappal azelőtt Pozsgay Imrét a művelődésügyi miniszteri tisztségéből „fölfelé buktatták”, a Hazafias Népfőrdöntés Országos Tanácsának főtárgyalási székébe.” Vörös, *Szigorúan ellenőrzött mondatok*, 53.

30 Vörös, *Szigorúan ellenőrzött mondatok*, 180.

urbánus vita történetéből című, az akkori jelenre áthallásos írása. Benne a vizsgált időszak az 1930-as évek vége és az 1940-es évek eleje, amikor Magyarország német segítséggel visszakapta az első világháborús vereséget követően elveszített területei jelentős részét, amikor meghozták a zsidótörvényeket, s amikor a lakosság jelentős hányada örült a gazdasági gyarapodással is járó változásoknak. A harmincas évek végén a demokratikus-liberális eszmék és a baloldali antifasiszta-antináci törekvések egyre inkább teret vesztek, miközben a nemzeti létet antidemokratikus hatalmi eszközökkel biztosítani vélt csoportok ideológiai-érzelmi befolyása rohamosan nőtt.

A népiek – így Salamon Konrád – „nem akarták a szocializmust a proletár osztály-harctól ’megszabadítani’”, hanem a szocializmust a „társadalmi igazságosság” jegyében két osztály, a munkásság és a parasztság egyenrangú szövetségének képzelték el. Gondolkodásukat a kapitalizmusellenesség és a „fajtajuk iránti szeretet” határozta meg. Megfogalmazása szerint a *Magyar Életben* és a *Magyar Útban* publikáló népiek a zsidókérdést „azért tartották létező és megoldásra váró feladatnak, mert úgy ítélték meg, hogy a magyar kapitalizmus és az általa befolyásolt szellemi élet irányításában arányukat jóval meghaladó mértékben vesznek részt olyan zsidó származásúak, akik a népi elképzelésekkel szembeni fenntartásaik következtében akadályozzák az időszzerű magyar törekvések kibontakozását.”³¹ Az urbánusokat a történész így definiálja: „részvevői általában a munkásmozgalom és a polgári baloldal táborából kerültek ki. Legfontosabb ismérvük, hogy fenntartással vagy ellenszenvvel fogadták a népi mozgalom törekvéseit, mindenekelőtt annak nemzeti, sajátosan magyar tartalma miatt, amelyet idejétmúlt, sőt zsidóellenes megnyilatkozásnak is tekintettek és a nemzetiszocializmussal rokonítottak.” A zsidók magyarországi szerepének ellentmondásosságát, vagyis a népiek elleni támadás jogosulatlanságát a tanulmány szerzője Vitányi Ivántól [1986] és Jászi Oszkártól [1917] vett idézetekkel támasztja alá.³² Salamon Konrád azzal véli bizonyítani a népiek anti-antiszemizmusát, hogy köztük is voltak zsidó eredetűek. Konklúziója: „A népi–urbánus ellentét tehát nem magyar-zsidó ellentét. [Kiemelés tőle.] Gyökere a magyarságtól többségében hosszú ideig tudatilag s részben etnikailag is idegen [fővárosi] polgárság kultúrájának, valamint a magyar nép öntudatra ébredő szellemiségének ellentétében keresendő. [...] a leghaladóbb társadalmi rendszer is csak eszköz, és az a feladata, hogy a kor követelményeihez képest a lehető legeredményesebben szolgálja az adott népet és nemzetet, amely az egymást váltó politikai rendszerekhez képest ’örök’. Amennyiben ennek az elvárásnak nem tud megfelelni, úgy szépen hangzó elvei ellenére sem tölti be hivatását.”

A Kádár-rezsim hanyatló szakaszában a folyóiratkinálat némileg bővült. Az állampárt, az MSZMP nemzeti szárnyához, mindenekelőtt Bíró Zoltán révén Pozsgay Imréhez kötődő „népiek” *Hitel* címmel szerettek volna folyóiratot indítani, a politikától, ideológiától ódzkodó „urbánusok” [másként: „esztétizáló” vagy „polgári” írók] pedig a második világháború utáni *Újhold* felélesztését tervezték. Az első próbálkozás hosszú

31 *Magyar Élet*: 1934 és 1944 között megjelenő „nemzetpolitikai szemle”. Főszerkesztője Matolcsy Mátyás. A népi írók szinte mindegyike szerepelt a lapban. A *Magyar Út* szintén 1934 és 1944 között jelent meg a református Soli Deo Gloria szövetség kiadásában. 1942-től Gombos Gyula szerkesztette. A hetilapban népi írók, erdélyi, felvidéki szerzők publikáltak.

32 A tanulmány írója véleményét azonosítja a népiekével, s nem ír arról, hogy Jászi a Horthy-korban és a második világháború után már nem úgy ítélte meg a zsidókérdést, mint az első világháború alatt.

huzavona után sikerrel járt, a második csoportosulás hívei csak Újhold-évkönyvek kiadására kaptak lehetőséget.

Ennek a nyolcvanas évek végére keményedő-keménykedő kultúrpolitikai időszaknak rendszerváltás utáni értékelése így hangzik:

Az 1984 végétől 1987-ig érvényesülő kultúrpolitikát az Aczél Györggyel szemben kiharcolt, gyakran neodogmatikus konzervatív és népnemzeti húrokat pengető kurzus vezényli. Ez az adminisztratív eszközök divatját felmelegítő, az agitációs és propagandamódszereket a kulturális életbe átemelő, a már fokozatosan intézményesülő pluralista nyilvánosságot megrendszabályozni akaró politikuscsoport mondatta ki s hajtotta végre például a *Tiszatáj* c. folyóirat felfüggesztését, egyes egyetemeken a 'rendcsinálást', Csurka István időleges szilenciumát, az Írószövetség 1986 végi közgyűlésének befolyásolását és a feloszlatast is kilátásba helyező hatalmi provokálását stb. Ugyanakkor ez az új, fiatalabb – az előző kurzust olykor persze joggal bíráló, de nála jóval merevebb, doktrinerebb, kapkodóbb, szakszerűtlenebb – kultúrpolitikai vezetés sem tudta megakadályozni az általános gazdasági-politikai-bizalmi válság, a kulturális ellehetetlenülés felgyorsulását. Sőt: durva, átgondolatlan [...] lépéseivel még 'rá is tett egy lapáttal'. [...] A kulturális elitértelmiség jelentős része ekkorra már felmondta a korábbi hallgatólagos konszenzust az MSZMP politikájával.³³

Összegzés

Az irodalmi lapok politikai kiszolgáltatottságának változása leképezi a hatalom módosulásait, ami izgalmassá teheti a diktatúrabeli eleve csonka nyilvánosság kutatását. Unaloműző különbségek vannak a Rákosi- és a Kádár-kor folyóiratai között is. Az 1956 utáni évtizedek irodalmi lapjaiban az esztétikum és a politikum aránya a Rákosi-korabelihez képest kedvezően alakult. A lapok immár nem a monolit kultúrpolitika szócsövei voltak, hanem – hasonlóan az agonizáló Rákosi-rezsimhez – egyre inkább a hatalmon belüli ideológiai csatározások fórumai lettek, miközben egyre nagyobb tér jutott a „valódi” szépirodalomnak, műközpontú kritikának.

A Rákosi-féle kemény diktatúrához képest a Kádár-féle puha diktatúra az irodalom fénykorának tűnik. Az 1956 utáni évtizedekben az alkotók bepótolhatták elmaradásukat a modern irodalmi és művészi irányzatok eredményeinek megismerésében, és alkalmazni, sajátjukká formálni is lehetőségük nyílt, amihez a hazai könyvkiadás és a korlátozott nyugati utazási lehetőségek is segítséget adtak.

A Kádár-rezsim bomlása sokkal kedvezőbb nemzetközi és hazai környezetben zajlott, mint a Rákosi-rezsimé. Hasonlóság ugyanakkor, hogy mindkét diktatúraperiódusnak illúziókkal kecsegtető rendszerváltás lett a vége, ami 1956-ban csak néhány hétig tartott, szemben 1989–90-nel, amióta immár harminc év telt el.

33 Agárdi Péter, *Közléltetések a Kádár-korszak művelődéspolitikájának történetéhez*, Eszmélet, 1993/12, 140–141. Egyetértően idézi: Vörös, *Szigorúan ellenőrzött mondatok*, 306.